

יצחק רייטר

מאבקי שליטה בכותל המערבי

צביון פיזי וסמלי, מנהג וחלוקת המרחב

דורון בר וקובי כהן־הטב. **קדושה בעין הסערה: הכותל המערבי בין יהדות לישראליות, 1967-2000.**
ירושלים: מאגנס, 2021.
248 עמודים + מפתח.

באמצע המאה ה־19 נולד הסדר הסטטוס קוו, שבתחילה היה רלוונטי רק לשבעה מקומות קדושים לנצרות בירושלים ובבית לחם, אך ממשלת המנדט הבריטי הרחיבה אותו גם לכותל המערבי ולקבר רחל. בעוד שברוב המקומות הקדושים נשמר בדרך כלל הסטטוס קוו, הכותל המערבי, אשר ידע תהפוכות מדיניות, שינה דרמטית את צביונו אחרי מלחמת ששת הימים (יוני 1967), עת נכבשו מזרח ירושלים והגדה המערבית על ידי ישראל. וכך, בדורות האחרונים הוא התפתח למעין תחליף להר הבית, ואחרי 1967 הוא היה למקום הקדוש המרכזי לעם היהודי. בד בבד הוא הפך לסמל לאומי לישראליות יהודית.

ספרם של דורון בר וקובי כהן־הטב **קדושה בעין הסערה: הכותל המערבי בין יהדות לישראליות, 1967-2000** דן בשינוי הנופי שחל בכותל המערבי ובסביבתו הקרובה מאז 1967 ועד לשנת 2000. נוסף על הדיון בשינוי צביונו של הכותל, המחברים מציגים את ההיסטוריה של האתר ומתעכבים על המתח שבין היותו מקום תפילה להיותו אתר היסטורי וארכאולוגי, בבחינת "עתיקות". הם דנים באריכות במאבקים הפוליטיים סביב

הכותל, וכנגזרת מכך בתחרות על השליטה באתר, בקביעת "מנהג המקום" ובעיצוב האדריכלי והפיזי שלו.

בסקירת הרקע ההיסטורי של הכותל המערבי המחברים מדגישים כמה עובדות: בעבר לא הייתה בכותל המערבי מחיצה מפרידה בין נשים לגברים; בשנת 1911 נקבע במועצת עיריית ירושלים כי אין ליהודים זכויות כלשהן על הכותל המערבי ונאסר עליהם להביא חפצי דת למקום; זה היה הסטטוס קוו שירשו הבריטים לאחר מלחמת העולם הראשונה, ובשנת 1930 הם אף קיבעו אותו בעקבות ועדת חקירה שבדקה את המהומות סביב הכותל. המחברים מוסיפים כי עוד בשלהי התקופה העות'מאנית, בימיה הראשונים של התנועה הציונית (החילונית במהותה) ולאחר מאורעות תרפ"ט, שפרצו על רקע המאבק על הכותל המערבי, החל האתר הקדוש לקבל גם צביון לאומי יהודי. בתקופת השלטון הירדני בעיר העתיקה, כאשר נמנע מישראלים יהודים להגיע אל הכותל, הובעו בישראל החדשה כיסופים אל הכותל ומערכת החינוך אף טיפחה את הקשר של התלמידים אל המקום.

בספר ארבעה פרקים מחקריים. הפרק הראשון בוחן את המתח שבין ארכאולוגיה לדת. הוא מתאר את החפירות הארכאולוגיות שנעשו, מצד אחד, בידי חוקרי האוניברסיטה העברית (באזור שמדרום למעלה המוגרבים ולאורך הכותל הדרומי), ומנגד – על ידי משרד הדתות, שבהדרגה הפך להיות יזם של חפירות ארכאולוגיות ותיירות. אירוע מעניין שהמחברים מציינים הוא המחלוקת בין שני הרבנים הראשיים, האשכנזי והספרדי, על מהות הקדושה של כותלי הר הבית והקביעה של הרבנות הראשית שהכותל המערבי קדוש לכל אורכו וכן דרישתה שלא יעשו חפירות ארכאולוגיות לאורכו אלא במרחק של עשרה מטרים ממנו לכל הפחות. מטרתה של קביעה זו הייתה לתמוך במאבק הזרם האורתודוקסי ובשר הדתות מטעמו להשגת שליטה מלאה לאורך כל הכותל המערבי. ואולם מאוחר יותר, כאשר סוגיית מעמדם של הזרמים הלא־אורתודוקסיים נדונה בוועדות בינמשרדיות ובבית המשפט העליון, שימשה הקביעה בסיס להגדלת מרחב הקדושה של הכותל המערבי דרומה, עד למקום התחברותו עם הכותל הדרומי. מטרת ההגדלה הייתה לאפשר בחלק הדרומי של הכותל תפילה של זרמים לא־אורתודוקסיים (באזור שמדרום למעלה־גשר המוגרבים, החלק המוסתר מהרחבה ההיסטורית של הכותל המערבי). העימותים בין הארכאולוגים לבין משרד הדתות אפשרו לבסוף הסכמה שבשתיקה ושותפות אינטרסים בין כל הצדדים הניצים. הוסכם שמשרד הדתות יהיה האחראי על הרחבה ההיסטורית של הכותל, ממעלה המוגרבים צפונה, ובכלל זה החפירה של מנהרת הכותל, ואילו רשות

העתיקות תהיה האחראית על החלק שמדרום למעלה המוגרבים ותבצע בו חפירות ארכאולוגיות, ובכללן הריסה ופינוי של שרידים "מפריעים" – כלומר שכבות היסטוריות "חדשות" יחסית, למן התקופה הביזנטית במאה הרביעית ועד לימינו – כדי לחשוף את השרידים מתקופת בית ראשון ובית שני.

הפרק השני עוסק בסוגיה של עיצוב רחבת הכותל המערבי ובדיונים שהתקיימו בשנות ה-70 של המאה ה-20 על תוכנית האדריכל משה ספדיה ועל דחייתה. תוצאתה של הדחייה הייתה שהרחבה שהוכשרה מייד לאחר מלחמת ששת הימים התקבעה. לזמן קצר היה נדמה כי תוכנית ספדיה שחילקה את רחבת הכותל למפלסים ולמקטעים ייעודיים שונים, בניסיון לשלב בין הממד ההיסטורי והלא-דתי לממד הדתי, תאושר בלחצו של ראש העירייה טדי קולק, אגב ניצול שעת כושר בשנת 1974, כאשר המפלגה הדתית-לאומית (המפד"ל) לא הייתה חברה בממשלה. ואולם בסופו של דבר הצליחה המפד"ל, עם חזרתה לממשלה, לקבע את הצביון הדתי והאורתודוקסי הייחודי של הכותל המערבי. וכך הפך הכותל בפרק זמן קצר למדי למעין בית הכנסת המרכזי והגדול של מדינת ישראל. אלא שלא כמו בבית כנסת, בכותל מתקיימים בעת ובעונה אחת מנייני תפילה רבים, כמו בשטיבלך של העדה החרדית, והוא גם אבן שואבת לחוגגי בר מצווה. אוסיף, מה שלא נזכר בספר, כי בשנים האחרונות הפכה חגיגת הבר מצווה בכותל, בעיקר בציבורים הדתיים והמסורתיים, לתעשייה של ממש.

הפרק השלישי דן במעמדה של מדינת ישראל בכותל המערבי, במקומם של טקסים ואירועים לאומיים ברחבת הביקור ובהפיכתו של הכותל לסמל ישראלי. המחברים מזכירים כי הקניית צביון לאומי לכותל המערבי הייתה תגובה, בין השאר, למגמה של שלילת הלגיטימיות של ההיסטוריה היהודית של ירושלים והר הבית וההתכחשות הערבית להיסטוריה זו. הכותל המערבי התפתח תחת שלטונה של מדינת ישראל כאייקון לאומי בזכות הטקסים המתקיימים בו: טקס ההשבעה של חיילים והטקס הפותח את יום הזיכרון הממלכתי לחללי צה"ל, טקס יום השואה וטקסים ממלכתיים נוספים. ההפרדה המרחבית בכותל המערבי בין רחבה תחתונה, שבה מתפללים, לבין רחבה עליונה, שבה מתקיימים הטקסים הממלכתיים והלאומיים, אפשרה את השילוב שבין דת ולאום, בין יהדות לישראליות, באתר זה.

בד בבד עברה רחבת הכותל תהליך של התחדדות כתוצאה משני תהליכים: האחד, גדילה הדרגתית של ציבור המתפללים החרדים באתר עד אשר הפכו להיות קבוצת המתפללים

הגדולה ביותר בו; והשני, התחרדות החברה הדתית, ובכלל זה אחדים מהרבנים הראשיים וכן הממונה על הקרן למורשת הכותל המנהלת את המקום. לפיכך, מסבירים המחברים, רוב הציבור החילוני הדיר את רגליו מהכותל והפנה לו עורף. תהליך הישראליות של הכותל, שהחל אחרי יוני 1967, נעצר בגלל "חוסר יכולתם של הישראלים להגדיר לעצמם את מהות הכותל המערבי ולהעז לעצבו לא רק כמקום קדוש דתי, אלא גם כאתר מורשת לאומי-ישראלי" (עמ' 225, בפרק הסיכום). לדעתי, אפשר היה לנסח את הדברים בעמימות פחותה: הכוח הפוליטי המתגבר של הדתיים והחרדים במדינת ישראל והחשש של ממשלות ישראל לדורותיהן להתעמת עימם הוא שהכתיב את צביונו הנוכחי של הכותל המערבי.

הפרק הרביעי והאחרון מתמקד במעמד האישה בכותל ברקע המאבק של קבוצת "נשות הכותל" ושל התנועות הרפורמית והקונסרבטיבית לקבל מעמד מוכר במקום. עוד עוסק הפרק בפסיקת בית המשפט העליון להקצות מקום תפילה מיוחד לתנועות אלה באזור חפירות הכותל הדרומי, הידוע גם בכינויו "אזור קשת רובינסון". המאבק על מרחבי התפילה, על צבינום ועל מנהג המקום הקובע מבטא, לדעת בר וכהן-הטב, את התהליך שבסופו נעשה הכותל המערבי מעין מיקרוקוסמוס של העימותים הדתיים ומאבקי הכוח הפוליטיים הכלליים במדינה. קבוצות למיניהן, כמו הזרמים הלא-אורתודוקסיים ו"נשות הכותל", העמידו את הכותל במרכז המאבק נגד הדרתם מן השיח היהודי ומן ההכרה הממלכתית. היות שהאורתודוקסיה היהודית היא מיעוט בעולם היהודי, לא פלא שהמאבק על צביונו של הכותל הפך לאחד הגורמים המשפיעים על יחסי ישראל והתפוצה היהודית, בעיקר בצפון אמריקה, שם הרפורמים והקונסרבטיבים הם רוב מוחלט ושם יש רוב גדול לתומכים בקידום מעמד האישה במוסדות הדת ובפולחנים הדתיים. מיהדות צפון אמריקה צמחה גם היוזמה להקמת קבוצת נשות הכותל, הישראלית והיהודית-אמריקאית. המחברים מזכירים גם את האיומים ואת הפעילות האלימה מצד קבוצות חרדיות על ונגד הלא-אורתודוקסים ותנועות נשות הכותל (אשר יש בהן אורתודוקסיות מודרניות), שהכתיבו את הפשרה אשר לימים (ב-2013) תיקרא "מתווה הכותל". הקביעה ש"נשות הכותל ובעקבותיהן התנועה הקונסרבטיבית ניסו והצליחו לזעזע את המצב הקיים והנוח לרבים ששרר ברחבה" (עמ' 212) מנוסחת בלשון המעטה לדעתי. נשות הכותל שברו את הסטטוס קוו והציגו אסטרטגיית פעולה פמיניסטית יהודית חתרנית. הן הוכיחו שבחסות החוק האזרחי בדבר חופש הפולחן וחופש הגישה למקומות הקדושים, התמדה שנמשכת בין 25 ל-30 שנים בתפילה כמנהגן המיוחד בכל ראש חודש יכולה להיעשות מנהג מוכר ומקובל בצד מנהג המקום האורתודוקסי הייחודי. כן יש לציין את תרומתם של הרפורמים, ולא הקונסרבטיבים, לכינונה של פשרת "מתווה הכותל".

חבל שהמחברים עצרו את ספרם בשנת 2000 ונמנעו מלנתח את ההשלכות של התפתחות "מתווה הכותל" ולו גם בפרק "אחרית דבר", כפי שמתבקש לנוכח האירועים הדרמטיים סביב מתווה זה. נוצר כאן מצב מעניין של פתרון סכסוכים במקומות קדושים על ידי הגדלת מרחב הקדושה וחלוקתו מחדש לשני כתלים, הצפוני והדרומי. כל המבקר ברחבת הכותל המערבי בשני העשורים האחרונים נוכח בשינויים הפיזיים והתפקודיים המתרחשים בו ובמעטפת שלו ללא הפסקה ובמהירות. פעולות בנייה, עיצוב החללים בקשת וילסון כבית כנסת והצבת הנשים בעזרה נפרדת בתוך קשת וילסון באמצעות הצבת מחיצת זכוכית חד-כיוונית, הפירוק של מעלה המוגרבים לשם הגדלת עזרת הנשים, ובכלל זה צירוף הקיר של הארמון האומי מס' 4 לרחבה זו, הצבת דוכני הסברה של הקרן למורשת הכותל (שלטעמי הם גם דוכני שליטה), הניסיון לחייב אנשים בלבוש צנוע גם ברחבה העליונה ועוד ועוד – כל אלה מצדיקים חיבור המשך לספרם החשוב של בר וכהן-הטב.

בפרק הסיכום המחברים מוסיפים, בצדק לדעתי, כי העניין הציבורי בממצאי החפירות הארכאולוגיות באזור הדרומי של הכותל המערבי הולך וגווע וכי, לעומת זאת, הממסד הדתי הממונה על הכותל המערבי – משרד הדתות והקרן למורשת הכותל המערבי – הצליחו להפוך את מנהרות הכותל לאתר ביקור מרכזי המושך אליו תיירים ומבקרים ולמספר היחיד של הנרטיב היהודי-דתי.

לסיכום, ספרם של בר וכהן-הטב הוא ספר חשוב מאוד. הוא תורם רבות לחזית המחקר המודרני שהתפתח מאז שנות ה-90 של המאה ה-20 בנושא התהוותם של מקומות קדושים, ובעיקר בסוגיית המאבקים הפוליטיים על צביונם ועל השליטה בהם.

הספר הוא פרי מחקר יסודי המשלב גאוגרפיה היסטורית עם היסטוריה ופוליטיקה, וחבל שהיסטוריונים של התקופה בת זמננו מסתפקים בעבודה ה"קלסית" המסתמכת על מקורות ארכיוניים ועיתונאיים בלבד. דבריי אלה אינם נכתבים בהקשר של ספר זה בלבד, אלא הם מכוונים לכל הסוגה של ספרות היסטורית בת זמננו. כל מי שמילא אי פעם תפקיד מדינתי רשמי במדינת ישראל או במדינה אחרת יודע כי רבות העובדות שאינן מתועדות בכתובים או שהן מתועדות באופן מוטא, במיוחד בנושאים רגישים. כלים של מדעי החברה, כמו עריכת ראיונות בעל פה עם שחקנים מרכזיים בתיאטרון הפוליטי והדתי, היו יכולים להוסיף מידע עובדתי חשוב ותובנות נוספות, ואלו היו מסבירים טוב יותר את התהליכים המתוארים בספר זה.

הערה לסיום: לדעתי, התנועות הלא-אורתודוקסיות טעו בכך שהן דחו את הצעתו של טדי קולק, ראש עיריית ירושלים בשנים 1965–1993, לקיים את תפילתם ברחבה העליונה, שהרבנים הראשיים והרב הממונה על הכותל הגדירוה באותה רמת קדושה של הרחבה התחתונה, והעדיפו על פניה את אזור העתיקות בכותל הדרומי המכונה "קשת רובינסון". אילו הצליחו לקבע לעצמם רחבה משלהם בכותל ההיסטורי, הם היו יכולים לזכות בלגיטימציה רבה יותר בעיני המבקרים והמתפללים בכותל משום שתפילתם הייתה גלויה לעיני כול. ייתכן גם שהייתה מושכת ציבורים רחבים יותר, למשל ציבור מסורתית, לקיים בה את טקסי הבר מצווה שלהם. הכותל הדרומי, האזור המועדף על ידי הלא-אורתודוקסים, הוא היום אתר עתיקות, נחות מבחינת צביונו, מפלסו נמוך מרחבת הכותל ההיסטורי, הגישה אליו מוגבלת בשטחה ואינה נוחה, ובעיקר – הוא נסתר מן העין.

פרופ' יצחק רייטר, החוג ללימודי ארץ ישראל, המכללה האקדמית אשקלון.
דוא"ל: reiter@edu.aac.ac.il